

A pilisszántói keresztes kő legendája

LŐVEI PÁL*

Az utóbbi évtizedek áltudományos hangulatkelésének „szép” példájával szolgál egy Pilisszántón napvilágra került kőfaragvány körüli hírverés (1. kép). A darabra 2000-ben bukkantak rá a község régi, ma már nem használt temetőjének tereprendezése közben, egy 1998-ban előkerült és régészetiileg megszondázott, középkori templommaradvány közelében: a temető egy, legalábbis az emlékezet és a nyilvántartások szerint korábban sem használt részén a rakodógép kanala ütközött bele a földből alig kiálló kőbe.¹ A település polgármestere gondjaiba vette a faragványt, és előbb a pincéjében, majd hivatali szobájában helyezte el; később átkerült a római katolikus templomba. A leletről beszámolt a napi sajtó, hangsúlyozva, hogy tanácstalanul állnak a szakértők a lelet előtt.² A polgármester – a községi újságban megjelent cikkében – rámutatott, hogy a lelet „Pilisszántónak nem az 1702-től számítható mostani kultúrájából való,” azaz nem a török hódoltságot követően újratelepített község történetéhez tartozik. Az írás további részei jóval szubjektívebb és a konkrétumoktól helyenként erősen eltávolodó kérdéseknek és gondolatoknak adtak teret:

„Milyen titkokat őriz a kő? [...] Milyen szellemiségű körben született az alkotás, mióta hordja titkos üzenetét? Alkotójának vésőjét milyen erő vezette ezekbe a különös ábrákba? Mi célból készült, mit akar mondani nekünk ilyen hangosan? Milyen feladatot ró ránk? Miért „fertőződik” meg mindenki, aki a Kőbe mélyed? [...] Van-e, megfejthető-e a Kő abszolút igazsága? Sokan látták már a követ. Egytől egyig mindnyájan jó szándékkal, tisztelettel, sőt szeretettel közeledtek hozzá. [...] gondos-

kodó, féltő tisztelet jellemezte a titok megfejtésén fáradozó összes szereplőt. A több tucat hozzászóló mindegyike a maga területén elfogadott, elismert tekintély. Láttá már művészettörténész, bioenergetikus, múzeumi szakember, látó, régész, egyházkutató, őstörténet kutató, ezoteriával foglalkozó, intézmények, médiák képviselői és mások, akik a kő vonzókörébe kerültek. Mindegyik szereplőnek létjogosultsága van. [...] A vélemények meglehe-

► 1. kép. Pilisszántó: ismeretlen sírköve, 14. század második fele (fotó: Lővei P., 2001)

* Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóintézet, Művészettörténeti Intézet; MTA BTK Lendület Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015)

tősen szerteágazók. Időben a XIV. századtól visszafelé több tízezer esztendőig, térben pedig Egyiptomtól a kozmikus teren át a Pilisig tartanak. Hol van hát az igazság? Tudományos elhivatottsága, hite, világnézete, érdeklődése, neveltetése, őszinte meggyőződése szerint mindegyik hozzászóló megtalálta benne a saját igazságát. Mintha a Kő a maga megingathatatlan bölcsességével, azt közölné környezetének minden tagjával: én vagyok az Igazság!”³

Azonnal nyilvánvaló volt, hogy a kőlap valamiféle keresztet ábrázol, az alsó keresztszár alatt azonban emberalak mellképét vélték felfedezni, és a kereszt szokatlan körvonalai, a mellette látható faragások is kérdőjeleket vetettek fel. A helyiek szemében a lelet különleges, a falu sajátos fontosságát is hangsúlyozó ereklyeként kezdett megjelenni. A lelőhely közelsége miatt az értelmezési kísérletek összekapcsolódtak a Pilis hegység és a Pilis-hegy utóbbi időkben divatos, kultikus jelentőségének hangsúlyozásával is,⁴ ahogy arra évekkel később a *Magyar Narancs* elemzése rámutatott: „Pilisszántó kultikus szerepe az elmúlt négy-öt évben kezdett kialakulni, hála Szőnyi József polgármesternek, az ő bábkodásának köszönhető a szántói „keresztes kő” kultusza.”⁵ Rendszeresen találkozni a pilisi hegyek és a táj elemei, valamint a kő lelőhelye geometrikus összefüggésrendjének elemzésével, beleszerkesztve a pálos őskolostor helyével kapcsolatos feltételezéseket is.⁶

A kő körüli hírverésre gyorsan felfigyelt az egyik televíziós hírmagazin is, a talányok vizuális példajaként, transzcendens fényjelenségekként mutatva be néhány a kőről polaroid fényképezőgéppel készült, csupán vöröses elszíneződést mutató felvételt.⁷ „Egy szórakoztató történet szerint az RTL Klub stábjának tönkrementek a készülékei, a riportereknek pedig megfájdult a feje, amikor műsort készítettek a szent kőről, mivel ‘nem megfelelő’ lelkiállapotban közeledtek felé.”⁸ A faragvány sugárzásának tulajdonított produkció azonban a fényképezőgép egyszerű hibájából adódhatott – ha ugyanis nem erről lett volna szó, akkor sem a polgármester, sem az újságok fotósai, sem a televíziós műsor operatőrei (nem is beszélve utóbb jelen sorok írójáról) nem készíthettek és publikálhattak volna tökéletes felvételeket a darabról.

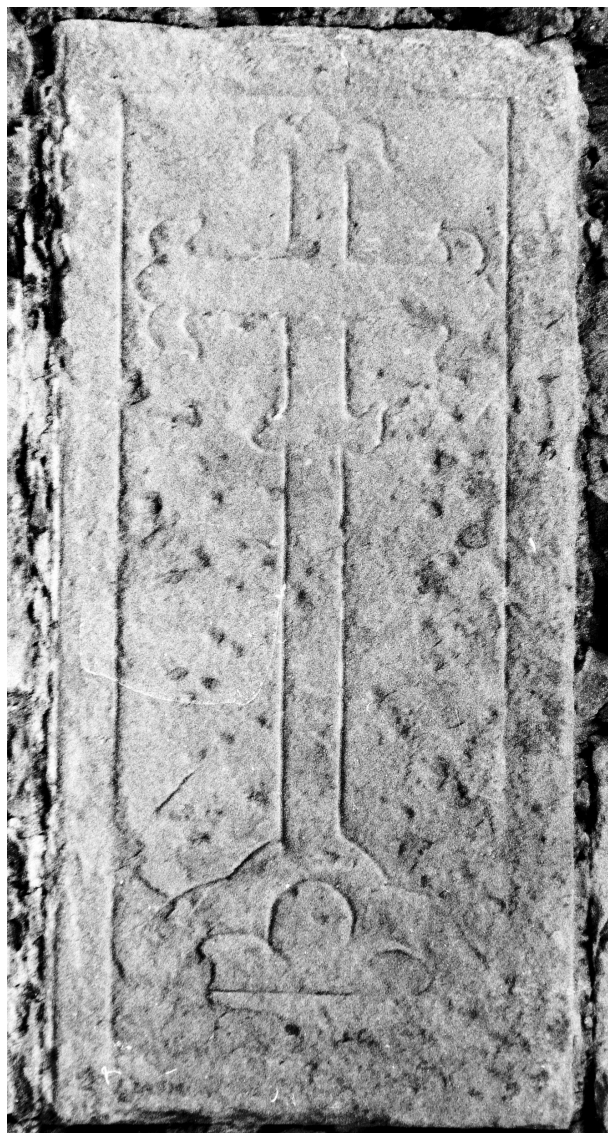

► 2. kép. Kassa (Košice, Szlovákia), Szent Erzsébet-templom: Jacobus Polonus (†1378) sírköve (fotó: Fróde, „Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei,” 7. ábra)

Valójában a 83,5 × 48 × 19,5 cm nagyságú kőfaragvány ábrázolásának minden részlete magyarázható a 13–14. századi rokonemlékekkel való összevetés segítségével. Az eredetileg nyilván szabálytalan kőtömböt még körben megfaragva, alul és felül lelépcsőzve is csak nagyjából sikerült szimmetrikus körvonalú lappá alakítani. Vésett vonalas ábrázolásának központi motívuma egy latin kereszt, amelynek a hosszabb alsó szára alatt egy aránytalanul kisméretű, kettős vonal alkotta, felfelé nyújtott, íves kereszttalp látható. A talp belsejében egy további apró részlet található, amely csakugyan egy emberi mellkép körvonalához hasonlít, valójában azonban az ív belsejét hármaskaréjjá alakító két gótikus orrtag. A kereszt négy szárát mindkét irányban egy-egy hegyes díszítmény bővíti: ezek is gótikus orrtagok

► **3. kép.** Vác, középkori plébániatemplom: ismeretlen sírköve, 14. század első fele-közepe; Tragor Ignác Múzeum (fotó: Lővei P., 2005)

► **4. kép.** Ördögösfüzes (Fizeșu Gherlii, Románia), református templom: ismeretlen sírköve, 14. század első fele, közepe (fotó: Kőszeghy Elemér-féle nyilvántartás, 1940-es évek első fele)

ügyetlenül megfogalmazott, sajátos változatai. A felső és a két oldalsó keresztszár végződése, kétoldalt egy-egy enyhén s-alakban a szár felől elhajló motívummal, valójában stilizált liliomok. Az alsó keresztszár két oldalán egy-egy kisebb, nagyjából egyenlő szárú kereszt látható, orrtagokkal. Az ábrázolás legközelebbi párhuzamai néhány kassai (Košice, Szlovákia) sírkövön lelhetők fel. Röviddel a jelenleg is álló Szent Erzsébet-plébániatemplom építésének kezdete előtt, az 1370-es években készültek ezek a faragványok, amelyeket utóbb az új épület pilléreinek alapjaiba építettek be és a 19. század végi, Steindl Imre vezette helyreállítás során kerültek ismét napvilágra. Közülük több kőlap ugyancsak karéjos mérművekké tagolt, félköríves kereszttalp mögül kiemelkedő, hosszú szárú keresztet ábrázol, szárain orrtagokkal és liliomos szárvégződéssel, az alsó keresztszár előtt címerpajzzsal (2. kép).⁹ A kassai faragványok megmunkálása azonban a

királyi város polgáraihoz méltóan sokkal gondosabb, mint a pilisszántói darabé; a velük szemben támasztott magasabb igényeket jelzik a keretükön futó feliratok és a keresztekre függesztett, polgári családjegyes címerpajzsok is. Egy felirat nélküli váci sírkő, ugyancsak orrtagos kereszttel azt mutatja, hogy nem kizárólag kassai jelenségről van szó (3. kép).¹⁰ Liliomos szárvégződésű, de orrtagok nélküli kereszt látható egy, a 14. század első felére, közepe tájára keltezhető, ördögösfüzesi (Fizeșu Gherlii, Románia) sírlapon (4. kép).¹¹ Orrtagos keresztet mutat egy abasári sírkő,¹² valamint egy 1370-es halálozási évszámú rábatöttösi sírlap.¹³

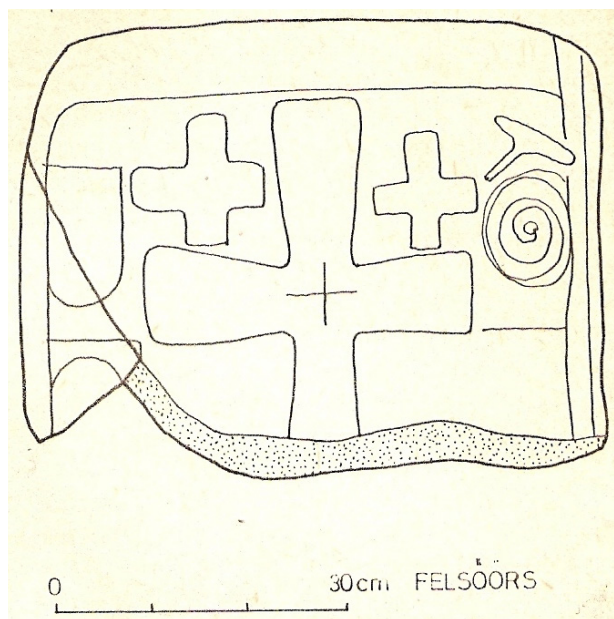

► 5. kép. Vízkelet (Čierny Brod, Szlovákia): ismeretlen(ek) sírköve, 12–13. század (fotó: Lővei P., 1986)

A pilisszántói faragványon látható két kisebb kereszt analógiái viszont nem fedezhetők fel sem a kassai, sem a többi velük rokon emléken, de ezekre is található párhuzam a középkori Magyarország sírkövei között. Vízkelet (Čierny Brod, Szlovákia) község román kori templomának nyugati homlokzatában egy kisebb, befalazott kőtáblán hosszú szárra ültetett, négyzetesen kiszélesedő szárvégződésű kereszték láthatók, középen egy nagyobb, kétoldalt egy-egy kisebb (5. kép).¹⁴ Valószínűleg három személy közös sírköve: egy férj első és második feleségével, vagy szülő gyermekeivel. Kora a 12–13. századra tehető, a templom falába már másodlagosan, építőkként megcsontkítva használták fel. Egy további analógia Felsőörsről is ismert, ahol egy sírkőtöredéken egy nagyméretű kereszt felső szárának két oldalán található egy-egy kisebb kereszt (6. kép).¹⁵ A fentiek alapján igencsak valószínű, hogy a pilisszántói faragvány kisméretű, családi sírkő, amely meglehetősen sajátos gótikus stílusban készült, való-

színűleg a 14. század második felében. Készítője a kassaiakhoz hasonló, jóval színvonalasabb megmunkálású sírkövek ábráját igyekezett utánózni, tudása, technikai járatlansága azonban csak ennyire tette képessé. Ebből a szempontból rokonelvékeit a középkori templom körüli temetők durva faragású, egyszerű ábrájú sírkövei között kell keresni, amelyeknek – ábrázolása gazdagsága tekintetében – ő maga az egyik legigényesebb példája lehet.¹⁶ Ugyanakkor a faragástechnikai járatlanság szempontjából párhuzamait jelentik azok a fél évezreddel későbbi, egyszerű sírkövek is, amelyek a 19. század elején kerültek a Balaton-felvidék egyes református temetőibe Alsóörsön, Balatonkenesén, Vörösberényben, Szentkirályszabadján: egy-egy faragatlan vagy alig megmunkált természetdarabra feltehetően maguk a családtagok vészték rá keszkesza betűkkel az elhunyt nevét és halálának évszámát.¹⁷

Hiába került azonban az említett televíziós műsort követően a fenti gondolatmenet a nagyközönség elé, először egy újságcikk keretében,¹⁸ majd erre való reakcióként röviddel később a tv műsorában is, a magyarázat a faragvány különleges – egyes vélemények szerint akár kozmikus – kultikus jelentésében hívők számára nem bizonyult elfogadhatónak. A *Turán* című orgánumban például az általam korábban a fentieknek megfelelően leírtakat Molnár V. József véleményével ütköztették, aki a homloksíkot részekre osztó keresztrel kapcsolatban „életfarendet” és magyar szimbolikát, a rakamazi tarsolylemezzel való szerkezeti párhuzamokat emlegetett, míg Szelestey László a kő múlt (nyilván 19.) századi „atavizmusait” elemezte, pásztorfaragványokat (mángorló stb.) említve.¹⁹ Pap Gábor szerint eddig nem került elő ilyen motívumú lelet sem Magyarországon, sem máshol, a legközelebb hozzá a boszniai és Bulgárföldön található „bogumilista” sírköveken látható vésetelemek állnak, de azok a kövek csak részleteikben tartalmazznak hasonló szimbólumokat.²⁰ Az „égből pottyant Kő” ábráját nevezték töviskeresztnek, ahol a tövis végén kis szarvacskák (kos vagy bika?) vagy esetleg növényi hajtások, indák jelennek meg, és a kereszt mintha egy barlangban álló alak fölülről nő ki.²¹ Máshol „vilámkeresztes” kőről lehet olvasni.²² A különös, kettős kereszt formájának értelmezett minta a hivatkozott szakértők szerint egész biztosan a 11. század előtt keletkezett, a bogumiloktól való ere-

► 6. kép. Felsőörs, prépostsági templom: ismeretlen sírköve, 13. század; Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum (vázlatos felmérési rajz: Lővei P., 1981)

deztetés mellett mások az egyiptomi kopt keresztény motívumokhoz hasonlították, abban azonban a közlés szerint mindannyian egyetértettek, hogy a kövön a római judeo-kereszténységtől eltérő motívum látható.²³ Akad olyan elképzelés, amely szerint a motívumot remeték hozták az egyiptomi Thébából; Badiny Jós Ferenc véleménye szerint a kettős félkörbe zárt emberi fej a „földi élet” jelképe, a belőle kinövő és az ívet áttörő kereszt vízszintes szára a „Fény-Fiú-Istent” jelenti, aki az égi és földi határokat áttörte emberré válásával, az alatta, illetve felette látható tuskék pedig a „Fény Szűzét”, azaz „Napbaöltözött Boldogasszonyunkat” ünneplik a tavaszi és őszi napéjegyenlőség idején.²⁴ Semmilyen alapja nincs, de legalább a realitás körébe tartozik az a vélemény, hogy a kő a pálos rendalapító Boldog Özséb sírját jelölte.²⁵

A pilisszántói kő a fentiek ellenére tehát a társadalom felsőbb rétegeinek művészeti reprezentációját képviselő gótikus alkotások falusi átértelmezésének egyedi és értékes emléke, amely minden szempontból jól beleilleszthető keletkezési korának keresztény halotti kultuszába. Ez a jelenben is folytatódik: a „tuskés kereszt” motívumának Pilisszántóhoz kötődő, katolikus környezetben történő építészeti alkalmazása természetesen tudományos szempontból sem kifogásolható, és megjelenik a település fe-

lett a hegyoldalban Makovecz Imre által tervezett Boldogasszony-kápolna két tornya felső lezárásának nyílásában is. Ebben a kicsiny térben a boltozat megnyitásának körvonalát is a kereszt lap inspirálta.

Jegyzetek

- ¹ A feltárást Molnár Erzsébet vezette.
- ² R. V., „Rejtélyes kő Pilisszántón,” *Népszabadság* (2000. december 9., Budapest-melléklet): 35.
- ³ Szőnyi József, „Pilisszántói Keresztes Kő,” *Pilisszántói Krónika* (2001/1): 1–2.
- ⁴ Budapesten 2006 őszén rendezte Klaniczay Gábor és Tóth G. Péter az OSA (Open Society Archives – Nyitott Társadalom Archívum) kiállítóterében a „Ragályos középkor a rendszerváltás utáni Közép-Kelet-Európában” című, igen informatív, a történelem sajátos, modern „használati formáit” feltáró, összegyűjtő és összefüggéseiben is elemző kiállítást. (A tárlat virtuális változata, letöltve: 2010.04.07.: <http://files.osa.ceu.hu/exhibitions/middleages/index.html>.) Ennek „Őskeresés – újpogány kultuszok” című részlegében nem csupán a (korai) középkor, hanem még korábbi történelmi korszakok jelenségeinek, népeinek, kultuszainak mai inkarnációi tűntek fel a tablókon: kapcsolódási kísérletek a hunok, szkíták, avarok, ősmagyarok, vikingek, protobulgárok népcsoportjaihoz; próbálkozás a pogány litván vallás és az őslengyel egyház újjáteremtésére; a rovásírásra vonatkozó mai elképzelések, használatának új divatja; egy kicsiny csoportnak a hunok magyarországi létezése elismertetéséért és nemzetiségként való elfogadásáért folytatott küzdelme. Ebben a részlegben kapott helyet a Pilis hegységgel kapcsolatos, a fennmaradt történelmi forrásokkal nemhogy nem igazolható, de azoknak számos ponton jócskán ellent is mondó, terjedelmes publikációkban is testet öltő, misztikus vélekedések bemutatása is. A „Pilis-hittel” ugyancsak kapcsolatban álló „Ősbuda” és Székesfehérvár problémakör eredetéről, a tudománytalan nézetek kritikájával: Laszlovszky József, „Ősbuda, Ós-Budavár 1–3,” *Várak Kastélyok Templomok* 4, no. 1 (2008. február): 8–11.; no. 2 (2008. április): 8–11.; no. 3 (2008. június): 12–15.
- ⁵ Eörsi Sarolta és Zsuppán András, „A szívcsakráról Fehér-várig: Politikai okkultizmus VI.; A Pilis kultusza,” *Magyar Narancs* 17, no. 19 (2006. május 12.): 18.
- ⁶ Aradi Lajos, „A rejtélyes szántói-szentkő (sic!),” *Táltos Ménhír* 2001; újraközlése: *Napút*, 2005. január 20. Letöltve: 2018.09.24. <https://naput.hu/index.php/g-main-menu-30/179-sz-szentk>
- ⁷ Fogarassy Attila, „Kőbe zárt szent üzenet: Zarándoklás a titokzatos szántói kőhöz,” *Vörösvári Újság* 1, no. 7 (2001. július). Letöltve: 2018.09.24. <http://pilisvorosvar.hu/vorosvariujsg-regi/2001/julius/10.htm>; Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő.”
- ⁸ Zsuppán András, „A Pilis-örület topográfiája: Újpogány kultusz Budapest közelében,” *Heti Válasz* 10, no. 27. (2010. július 8.): 22, 24, 25.
- ⁹ Récsy Viktor, *A kassai dóm régi síremlékei*, Első füzet (Budapest: ifj. Nagel Ottó bizom., 1896); Mihalik József, „A kassai dóm régi síremlékei,” *Archaeologiai Értesítő*, Ú. f. 17 (1897): 157–172.; Fróde Vilmos, „Felső-Magyarország középkori épületeinek kőfaragó jelei,” *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 34 (1900): 421–443.; Wick Béla, *Kassa régi síremlékei – XIV–XVIII. század* (Košice: Szent Erzsébet-nyomda, 1933); Ivan Havlice, „Kamenné architektonické články a náhrobníky,” [Kő

- építészeti elemek és sírkövek] in *Gotické umenie z košických zbierok* (kiállítási katalógus), szerk. Anton C. Glatz (Košice: Východoslovenské múzeum, 1995), 103–131.
- ¹⁰ Tettamanti Sarolta és Batizi Zoltán, *Térből térre: A Szent Mihály-templom régészeti kutatásának eredményeiről* (Vác: Vác Város Önkormányzata, 2006), [5, 10, 13].
- ¹¹ Debreczeni László vázlatkönyvei, 1935. évi kötet, 99. (Debreczeni-gyűjtemény, Református püspökség, Kolozsvár; fényképe: Kőszeghy Elemér-féle, Gangel Judit közreműködésével készült műemléki, művészettörténeti és iparművészeti nyilvántartás. 1940-es évek első fele. Budapest, Műemléki Gyűjtemények, Tervtár).
- ¹² Nagy Árpád, „Abasár – Bolttető,” *Régészeti Füzetek* 26 (1973): 78.; Lővei Pál és Varga Lívia, „Síremlékek,” in *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. Marosi Ernő (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), I. 337.; 338/7. ábra.
- ¹³ M. Kozák Éva, „A gutatöttösi rk. templom feltárása,” *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976): 103–104., 6. kép; M. Kozák Éva, „A gutatöttösi rk. templom régészeti kutatása,” *Műemlékvédelem* 22 (1978): 130.; Lővei és Varga, „Síremlékek,” 337.; 338/4. ábra.
- ¹⁴ *Súpis pamiatok na Slovensku I.* [Szlovákia műemlékeinek jegyzéke I.], szerk. Alžbeta Güntherová (Bratislava: Obzor, 1967), 280.; *Pamiatky na Slovensku* (Súpis pamiatok na Slovensku IV.) [Műemlékek Szlovákiában (Szlovákia műemlékeinek jegyzéke IV.)], szerk. Ján Lichner (Bratislava: Obzor, 1978), 195. kép; Michal Slivka, „K stredovekým dejinám Bernolákova (Čeklisa) a jeho okolia” [Bernolákovo (Cseklész) és környéke középkori történetéhez], *Zborník Slovenského Národného Múzea* 81 (1987) *História* 27: 170.; 9. kép; Lővei Pál, „Pilisszántó érdekes kőfaragványáról,” *Népszabadság* (2001. január 6., Budapest-melléklet): 38.; Meg kell jegyezni, hogy Michal Slivka a vízkeleti darab három „gnosztikus” keresztjét Golgota-szimbólumnak tartja.
- ¹⁵ Erdei Ferenc és Tóth Sándor, *Felsőörs: Prépostsági templom helyreállítása* (Budapest: Országos Műemléki Felügyelőség – Múzeumi Ismeretterjesztő Központ, 1966), 6.
- ¹⁶ Lővei Pál, „Síremlékek,” in *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. Kristó Gyula (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), 601–602.; Ritoók Ágnes, „Templom körüli temetők Árpád-kori sírjelei Magyarországon,” *Communications Archaeologicae Hungariae* (1997), 205–213.; Lővei Pál, „Temetői sírjelek a középkori Magyarországon,” in „... a halál árnyékának völgyében járok” *A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai*, szerk. Ritoók Ágnes és Simonyi Erika, *Opuscula Hungarica* 6 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2005), 77–83.
- ¹⁷ Lővei Pál, „Kőfaragók és piackörzeteik a Balatontól északra a 19. században és a 20. század első felében,” in *Romantikus kastély: Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*, szerk. Vadas Ferenc (Budapest: Hild-Ybl Alapítvány, 2004), 145.
- ¹⁸ Lővei Pál, „Pilisszántó érdekes kőfaragványáról.”
- ¹⁹ (j), „Pilisszántón ...,” *Turán* 31, Új évfolyam (IV.), no. 1 (2001. február–március): 106–107.
- ²⁰ Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő.”
- ²¹ Aradi, „A rejtélyes szántói-szentkő.”
- ²² <http://arpadhaz.lap.hu>, letöltve: 2008.06.20.
- ²³ *DeltaThePsycho*, 2007.09.20., letöltve: 2008.06.20., <http://forum.goa.hu/archive/index.php/t-2052.html>; „Magyar Pálos Rend,” letöltve: 2008.06.20. http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_P%C3%A1los_Rend
- ²⁴ Vörös Ildikó, „A Pilisben talált tárgyi emlékek,” *Magyar Világkép Kutató Magazin* 2, no. 4 (2006. április 15.), letöltve: 2010.11.03. <http://mvkmagazin.freeweb.hu/cikkek/II%204%20Voros%20Ildiko%20-%20Pilis.htm>
- ²⁵ Zsupán, „A Pilis-őrület topográfija.”